

Trajtler Dóra Ágnes

A helyes hatalomgyakorlás és az uralkodó iránti hűség politika-teológiai kérdései: Bethlen Gábor Magyar Királyságban tett első hadjárata idején, a korabeli magyarországi, illetve magyar szerzőségű nyomtatványok tükrében (1617-1621)

Tézisfüzet

Témavezetők:

Dr. Szabó Előd (PRTA)

Dr. G. Etényi Nóra (ELTE BTK)

Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar, Doktori Iskola

Budapest, 2016

Bevezetés

Bethlen Gábor erdélyi fejedelem Magyar Királyságban tett első hadjáratának időszaka (1619-1621) nemcsak politikai, hanem teológiai krízist is jelentett az ország vezetői számára. Számptalan feloldatlan kérdés sűrűsödött az *uralkodó iránti hűség* és a *helyes hatalomgyakorlás* témája köré. A csupán néhány hónapja regnáló II. Ferdinánd trónfosztása, majd a török támogatásával érkező Bethlen Gábor magyar királlyá választása miatt e két nagy téma aktuálissá és mondhatni egzisztenciális kérdéssé vált mindazok számára, akiknek dönteniük kellett, hogy mely politikai erőhöz csatlakoznak. Az ország vezetőinek vállalniuk kellett annak kockázatát, hogy bármelyik hatalomhoz való csatlakozás jelenthet felségárulást.

A politika-teológiai krízis nagy kérdéseire választ keresők számára a korszakban kiadott művek adhattak iránymutatást. Ezért a *könyv és az olvasója*, a *művek írói* és a *nyomdászok*, valamint a könyv kiadását *támogató patrónusok* feladata kiemelkedő volt ebben az időszakban.

A kutatás során arra kerestem a választ, hogy miként jelenik meg a helyes hatalomgyakorlás és az uralkodó iránti hűség *politikai-etikai dilemmája a nyomtatványokban?*

Mit írtak és mit olvastak ebben az időszakban a királykérdésről, és milyen leírt gondolatok, érvek segítettek a korabeli döntéshozókat ebben a dilemmában?

A disszertáció az *egyház történet írás módszereivel és szemléletével* készült, ezért feltételezi, hogy a 17. századi Magyarországon nincs politikai kérdés vallási irányelvek nélkül; nincs királykérdés Isten nélkül. Az egyháztörténet olyan emberek összességéről beszél, akik vallásosak, az egyház tagjai, valamely felekezethez tartoznak. A kutatás számolt azzal, hogy az *egyháznak* mindig *van önértelmezése*, amely formálja tagjainak identitását és vezérli az ember egészét.

A disszertáció azonban *interdiszciplináris jellegű* is: támaszkodik az irodalomtörténeteszek és a történészek munkáira és a tudományágak közti párbeszédet igyekszik elősegíteni.

A több mint száz nyomtatványt átvizsgáló kutatás során végül negyven olyan nyomtatványt találtam, amely tartalmaz valamit a királykérdéssel kapcsolatban. Ezen belül – a kutatás előrehaladtával – a *királykérdésnek* is lett egy még *szűkebb vizsgálati területe*: az érvelésben felhasznált igeszakaszok, *bibliai példák és párhuzamok* gyűjteménye.

A disszertáció terjedelmét, a nyomtatványok szakirodalmi feldolgozottságát, valamint a bibliai párhuzamokra fókuszáló szűkebb metszetet figyelembe véve végül *huszonhárom nyomtatvány elemzése* alkotja a dolgozatot; melyek *öt évet* ölelnek fel (1617-1619). El nem hagyható előzményként kapcsolódik a hadjárat időszakához a reformáció centenáriumát jelentő 1617-es, valamint a Ferdinánd megkoronázását jelentő 1618-as év.

A *sokféle műfajt* felölelő válogatásban tizenhét protestáns és hat katolikus kötődésű kiadvány található. Egy német nyelven, hét latin nyelven jelent meg. Összesen *tizenkilenc szerző* véleményét mutatja be a disszertáció.

Az eredmények

A kiadványokban található adatok összegzése négy megközelítésen keresztül történt. Az első megközelítés a *Bibliából példaként felmutatott királyok* egymás mellé helyezésével állt össze; a második megközelítés a *Magyarország történelmére, királyaira* vonatkozó részek összevetésével; s mindkét megközelítésben közös a történelemértelmezés vizsgálata.

Az információk összegzésének harmadik módja, hogy egy gyűjtemény készült azokból a *képekből, metaforákból*, amelyek bibliai vagy teológiai eredetűek, és amelyekkel a jó fejedelem ideaszzerű képét jellemzik a korabeli szerzők. Ehhez társult az *erények gyűjteménye*: a hatalomhoz kapcsolható legfőbb erényeké, amelyeket az írók szükségesnek tartottak egy uralkodó személyiségében, és amelyek alapján a király vagy egy előljáró tükröt tarthatott maga elé.

Az utolsó, negyedik megközelítés keretében azokról a *véleményekről*, méltatásokról és vádakról készült gyűjtemény, amely *az uralkodók személyéhez* kapcsolódtak.

Bibliai királyok

Dávid, Salamon, Aháb, Jósiás, Nebukadneccar és IV. Antiochus Epiphanes. Három pozitív és három negatív példa a kormányzásra, melyből a leginkább kiemelkedik Dávid király. Nincs még egy olyan király, akinek az alakja ennyiszor említésre került volna.

Mivel a korabeli teológusok a zsoltárokat Dávidhoz kapcsolják, a Szentírásnak egy olyan gyűjteményes könyvét kapcsolják a király kultuszához, amely témájában sokszínű, az ember érzelmvilágához legközelebb álló leírás, és talán a legismertebb része is az Ószövetségnek. A *zsoltáríró, próféta király alakja* a vallásos élet legtöbb helyzetére példát tud adni. Nincs még egy olyan bibliai király, akinek a *legbensőbb gondolataival*, vívódásaival ilyen mértékben találkozhat az ember.

Fia, Salamon király a jeruzsálemi templom felépítője és a legbölcsebbnek tartott bibliai uralkodó. Hasonló jelenség figyelhető meg *Salamon és a Példabeszédek könyve* összefüggéseiről, mint Dávid és a zsoltárok esetében. A bibliai hagyomány szerint a Példabeszédek könyvét, ami az Istent szeretők bölcsesség-gyűjteménye, Salamon király írta. Így, amikor csak előkerül egy-egy idézet a Példabeszédek könyvéből, rögtön Salamon király alakja jelenik meg.

Dávid és Salamon esetében tehát nemcsak a király tetteinek tömör leírásával találkozunk, hanem egy-egy másik bibliai könyvvel is, amelyek által ezek az uralkodók közelebb kerülnek a keresztyén olvasókhoz.

A további négy királyban pedig a *bálványozás kérdéséhez való viszonyuk* a közös. Jósiás király a hit és Isten kapcsolat megújításának, a kultusz bálványoktól való megtisztításának példája.

A *bálványozás témája* köti össze a három negatív példaként felhozott uralkodót is: Ahábot, Nebukadneccart és IV. Antiochus Epiphanest. Nem véletlen, hogy éppen ez a *dogmatikai vitás pont* az, amelyik a királyok megítélésénél ennyire hangsúlyosan megjelenik a kiadványokban. Mert a bálványozás – protestáns szemszögből – elkerülhetetlen, ha nincs

lehetőség saját liturgiával, saját énekekkel és imádságokkal, választott protestáns prédikátorral, saját templomban megtartott istentiszteletre. *A templomok használatának kérdése* pedig a gyakorlatban *a szabad vallásgyakorlatról vagy vallásszabadságról szóló törvény kulcskérdése*. A törvény betartása pedig *politikai ügy*, amiben a királynak felelőssége és feladata van.

A Bibliából hozott királyok példaként való leírásából látható, hogy a példák mind a *deuteronomiumi szemléletet* vezetik tovább, azoknál a királyoknál is, akik nem is a Deuteronomiumi Történeti Műben találhatóak, mint például IV. Antiochus Epiphanes, vagy Nebukadneccar. Ennek a szemléletnek a leghangsúlyosabb üzenete a király kapcsán, hogy az *ország megmaradása az Istenhez való viszony függvénye*. A helyes istentisztelet hozza meg az ország békéjét és virágzását, és egy uralkodó is csak akkor tekinthető jónak, ha azt teszi, amit helyesnek lát az Úr. A deuteronomiumi szemlélet hangsúlyozásával a 16. századi gondolkodást, reformatori örökséget viszik tovább a szerzők, vagy frissítik fel a nyomdászok ezt a történelemértelmezést a 16. századi, újra kiadott művekkel.

Magyarország történelme

A második megközelítési mód lényege, hogy azokat a gondolatokat veszi számba, amelyek az ország történetéből hozzák példáikat, és történelemértelmezésükkel lesznek részei egy-egy érvelésnek. Ez az előbbi megközelítés főként a protestáns szerzőkre jellemző, addig ez a megközelítés a katolikus írókra. A királyok tekintetében *Szent István alakja* kapja a legnagyobb hangsúlyt. Ő az első király, ő az államalapító, ő az első szent király, az első törvények megalkotója, és az első katolikus király. István kultusza magasba emelkedik egy olyan időben, amikor három részből áll Magyarország, és amikor meg lehet úgy emlékezni Istvánról, mint arról az erőről, aki létrehozta és megszilárdította ezt az államot, Európához kapcsolta; és aki mindezt úgy tette meg, hogy felvette a kereszténységet, illetve mélyen hívő katolikussá lett. S mivel István is és már apja, Géza is a németektől kért térítőkert és segítséget, ezért a Habsburg Birodalommal való jó kapcsolatnak is ő lehet példája.

Megszívlelve az előző megközelítés eredményeit, feltételezhető, hogy István kultusza azért is olyan erős, azért is hivatkoznak rá a katolikus szerzők, mert Istvántól is fennmaradt egy keresztyén bölcsességeket tartalmazó irat, az *Intelme*k. Mivel az *Intelmekre* az atyai hangvétel jellemző, ezért az emberek közel érezhetik magukhoz a magyar történelemben tőlük legtávolabb eső királyt. Mintha kirajzolódna személyisége szavai, intései által. De mégsem csak katolikus uralkodóról van szó, hanem egy olyan királyról, akit a protestánsok is tisztelnek és szeretnek. Ahogy Dávid és Salamon esetében a zsoltárok, illetve Példabeszédek hozzák közelebb az uralkodót, úgy István esetében ezt a feladatot az *Intelme*k látja el.

A bibliai királyokat protestáns szerzők hozzák fel példaként; István király alakját viszont a katolikus szerzők említik érvelésükben. A protestáns írók az Ószövetségig nyúlnak vissza, a katolikus írók az államalapításig.

Másik kiemelt téma: a mohácsi vésznak, a török megszállásnak és az ország romlásának történelemértelmezése. A katolikus szerzők a nyomorúságot a reformáció előretörésével kapcsolják össze, illetve a reformációt úgy jellemzik, mint azt a káros újítást,

hamis tanítást, ami a háborút és hanyatlást kihasználva jutott be az országba. Tehát a *politikai szakadást kihasználó lelki szakítóerőként értelmezik.*

Teológiai képek és erények

A kiadványokban található teológiai érvelés megkérdőjelezhetetlen alapja, hogy bizonyos feladatokra, nagy tettek végrehajtására Isten küld, támaszt embereket. *Isten eszközei* lesznek ezek az emberek, cselekedetükben az Úr akarata nyilvánul meg. A hatalom különböző lépcsőfokain álló tisztségeket betöltő emberek pedig valamennyien az Úr rendelése szerint kapják meg a hatalmat. A fejedelem vagy király szintén Isten eszköze. Ez a korszak általános gondolkodását tükrözi hatalomról és királyságról, és ez kivétel nélkül minden mű alapvetéséhez hozzátartozik.

A hatalommal bíró embert nevezik *dajkának* is. A dajka elnevezése a legjellemzőbb azokban a mondatokban, ahol az Anyaszentegyház és iskola, egyetem támogatóiról, a reformált eklézsiák támogatóiról van szó; tehát a patrónus, pártfogó szerep másik megnevezése. A dajka szó szemléletesen adja vissza azt a gyengédséget és törődést, ami egy iskola elindításához, egy-egy tanuló támogatásához vagy egy gyülekezet fenntartásához szükséges. Mivel ezeknél az ügyeknél nem lehet szó az anyagi áldozat megtérüléséről, mert az érték és nyereség tisztán lelki és szellemi, a felajánlás valóban áldozathozatalt jelent. A szellemi értékteremtésnek azonban hatalmas nyeresége van, ahogy az több kiadványban is olvasható: a jellem, a magatartás, a hősi tettek, az erények, az igazságra való szüntelen törekvés, a törvények tisztelete, vagy az igaz hit és az abból fakadó cselekedet tartja fenn az országot; vagy tart szilárdan egy államot. A dajka nem várhat anyagi nyereséget ringató és védelmező karjáért, hanem olyan felnövekvő embert várhat, aki tisztán gondolkodik, nemesen cselekszik, és a mennyre néz. Az ilyen emberek között már a földi életben jelen van Isten Ország, ennél pedig nincs nagyobb nyereség. A dajka olyan támogató, aki a pénzéről való lemondásával építi Isten Országát.

Az *apa*, *atya* kép a jó uralkodó leírására leggyakrabban használt hasonlat. A testi és szellemi atyaság fogalma gazdagon szövi át az Ó- és Újszövetséget. A patriarchális társadalomban élők számára – ahol a család szilárd alapegysége a társadalomnak, és ahol a családfő éppen úgy vezetője a rá bízottaknak, mint egy törzs vagy egy ország vezetője – egészen egyértelmű, hogy a király atyai szerepet tölt be országa felé. A teológiai gondolkodás hangsúlya azonban arra a tényre esik, hogy a *földi atyaság tükröződése a Mennyei Atyaságnak*, és az Atya szeretetéről kell megmintázni a földi atyaságot is. Aki ezt a szerepet nem az Atyáról mintázza, az nem lehet jó vezető – mondja ki a kor politika-teológiája.

A *gondviselő* kép szorosan kapcsolódik mind a dajkához, mind az apához, és a gondviselőnek is van a mennyből vett tökéletes eredeti példája, amelynek tökéletlen, torz, de meghatalmazott leképezői, *képmásai* a hatalommal bíró emberek.

A *képmás* sokszor *példát* jelent, tükröződést az alattvalók felé; a kép pedig inkább a megbízatást, a földi helytartóságot, helytettet, megbízottat. Ehhez társul az a megnevezés, amikor konkrétan példának vagy *tükörnek* hívják a szerzők a királyokat.

Nagy súly és felelősség a mennyei Atya földi képének lenni és egyben a ránk bízottak előtt példaként elől járni; bár ezt a kettős súlyt a teológia szerint minden keresztyén szülő

hordozza. De egy országnak és társadalomnak sajátos és folyton változó értékrendje van, abban példaként elől járni megszólás és emberi megvetés nélkül lehetetlen, ezért is jut több szerző is arra a gondolatra, hogy a jó uralkodónak rosszabb a helyzete, mint a szolgának, mert a *jó uralkodó rab*. Rabságban szenved. Mert ha az Isten akarata szerint jár, az emberek meg fogják vetni. Az emberek véleményének azonban nem kedvezhet, mert akkor az Úr haragját vonja magára. A példa, azaz az Isten földi képének szerepe tehát olyan nehéz, mint a rabság.

A király gondviselő és vezetői szerepét hangsúlyozó *pásztor* képpel is jellemezhető. A pásztornak is van mennyei mintája, a Jó Pásztor, Krisztus. A korabeli társadalom pedig a papságon, lelkipásztorokon keresztül találkozik a mindennapokban a pásztorság fogalmával. A juhok, mint a király alattvalói gypjukat szolgáltatják be – szemlélteti a megnyírás találó kifejezésével az adózást a korabeli gondolkodás, tovább vezetve ezt a bibliai képet. A juhok túrikk, hogy megnyírják őket, mert megadják a császárnak, ami a császáré.

A másik bibliai kép, amely a vezetést hangsúlyozza a *fej*. Olyan az uralkodó alattvalói számára, mint a testnek a fej. Rendező szerv, és rajta a felelősség. Ha a tagokat rosszul irányítja, szétesik a test, azaz az állam.

Aki gondot visel másokra, az Isten eszköze, és a rászorulóknak ügyének *oszlopa* is.

A legtöbb bibliai eredetű kép gyakran egy mondaton belül kettő, három másikkal együtt szerepel. A legtöbb kép eredeti leírása Isten és ember viszonyában Isten gondviselésének, vezetésének példája a Szentírásban. Ezekből a hasonlatokból merít vagy ezekről mintázza a hivatásához szükséges mentalitást a hatalommal bíró ember. Ha nem így tenné, a korabeli politika-teológiai érveket követve nem lehetne jó uralkodónak nevezni. Aki tehát szerepének betöltéséhez nem az Atyáról vagy Krisztusról vesz példát, az nem lehet jó király. Arra kell tekintenie, Akitől a hatalmat kapta.

Az erényeket felsoroló művek további idealisztikus magasságokba emelik a jó uralkodó alakját. A felsorolásokban első és *legfontosabb erény a hit*. A többi erény csak ebből következhet: szeretetet, irgalmasság, jótékony lélek, türelem, tolerancia, szelídség, bölcs és jó értelem, lelkiismeretesség, mértéktartás, erő, előrelátás.

Legyen akár bibliai alapon nyugvó, teológiai kép, vagy legyen akár antik bölcsességen nyugvó, bibliai igeszakaszokkal alátámasztott erénylista: bármelyikkel is vesse össze viselkedését az uralkodó – jobb vezetővé válik általa. De bármelyikkel is vesse össze az alattvaló az uralkodót – csalódás lesz a vége. Önvizsgálatra, az egyén magatartásának megváltoztatására ugyanis alkalmasak ezek a gondolatok; de a másik felé elvárásként támasztva csak egy irreális, teljesíthetetlen mérce válik belőlük. A kérdés csak az, hogy az író vagy az olvasó milyen lelkiállattal és mire használja őket?

Az uralkodó személye

Legyen apa, gondviselő pásztor, bölcs, mint Salamon, és szent, mint István király. Legyen türelmes, de erős, jótékony és állhatatos. Élje Istennek tetsző módon az életét, és óvja meg az országot minden bajtól. Legyen hithű (katolikus), de tisztelje az ország törvényeit is (protestánsok támogatása.) Ezek az elvárások.

Az utolsó megközelítésből azonban kiderül: ennek lehetetlen megfelelni; Ferdinándnak éppúgy, mint Bethlen Gábornak. Mert míg az egyik államférfi eltérő érdekekkel

rendelkező területek sokaságát próbálja meg egyben tartani, addig a másik államférfi a külső, török függés és a belső önállóság között egyensúlyozik. Hatalmukat az ellentábor érvelései *illegitimnek* minősítik. Sem megválasztásuk nem történhetett kifogástalanul, sem törökhöz való politikájuk nem minősülhet tökéletesnek, így országuk iránti gondviselő és atyai szerepüket éri kifogás. „Hitük” pedig egy felekezetekre tagolt, hitvitáktól hangos korszakban nem lehet az ország egészének véleménye szerint „igaz.”

Rabság

A rabság beszűkült mozgásteret és lelki harcot jelent. Bethlen Gábor Magyar Királyságban tett első hadjáratának időszaka a magyar történelem három megterhelt évét jelenti; és amit a benne élők még nem is tudnak, ez csak az első felvonása annak a sorozatnak, amelyet majd a linzi béke zár le. Az első felvonás talán a legnehezebb, mert ismeretlen, mert ilyen politikai kihívás még nem igen történt. Az első ilyen alkalommal szembesül az ország vezetése egy sor egymást felerősítő elméleti dilemmával, amelyeknek a *megoldása rájuk vár*, ugyanakkor a megoldás – bármilyen is lesz – mintaértékű, precedens értékű lesz az ország életében. Ha a probléma megoldásába *új érveket* vonnak be, azzal *új értékeket* adnak az ország lakosai számára.

A hadjárat időszakának politika-teológiai kihívásait a rabság jellemzi. Rab a király, rabok az alattvalók, rabok az országgyűlésen résztvevők; az ország egy börtöncellánál szűkebb mozgástérrel rendelkezik: mind a politikai lehetőségek, mind a lelkeket megpróbáló teológiai dilemmákra adható válaszok tekintetében.

Az uralkodó esendő emberként lép a trónra, a hatalom birtokosaként pedig számtalan probléma szakad rá. Eleve meghatározott politikai és gazdasági helyzetbe koronázzák bele, s országát és országának lakóit a maguk adottságaival kapja meg. Elődeitől számtalan meg nem oldott feladatot, be nem gyógyított sérelmet örököl; a dicső régmúlt homályába burkolózó híres nagy elődöktől pedig sok irreális ám követendőnek mondott példát kap örökül.

Az alattvaló hozzáállásától függ, hogy mekkora tisztelettel, de legtöbbször, hogy mekkora irgalommal van a király iránt. Teológiai értelemben az alattvaló rendelkezik hatalommal saját maga fölött: eldöntheti, hogyan viszonyul az Isten által reá bízott király iránt. A hatalom birtokosa éppoly kiszolgáltatott, mint az alattvaló: a *hatalom birtokosa tiszteletre és irgalomra szorul; és szüksége van arra, hogy őszinte szívvel és őszinte jóindulattal imádkozzanak érte.*

Ugyanakkor a keresztyén alattvaló helyzete sem könnyebb. Mert el kellett fogadnia, hogy a hatalom Istentől van, noha úgy látszott: az országgyűlés adja a hatalmat addig, amíg feltételeiket teljesíti a király. Mert el kellett fogadnia, hogy a királyért imádkozni kell, noha úgy látszott, hogy az országérdeknek és a törvénynek nagyobb tisztelet jár. Mert egy pillanatig úgy látszott, hogy van választási lehetőség egy protestáns és egy katolikus király között. S a *protestáns alattvalónak* bizonyára meg kellett küzdeni azt a kérdést: vajon mit jelent az uralkodó iránti tisztelet akkor, amikor szabad vallásgyakorlatomat az uralkodó nehezíti, ellehetetleníti, vallásos meggyőződésemért üldözéssel fenyeget? Mit jelent úgy engedelmeskedni a földi hatalomnak, hogy közben Istennek is engedelmeskedem?

Tézisek

1. Bethlen Gábor Magyar Királyságban tett első hadjárata idején (1619-1621) a helyes hatalomgyakorlás és az uralkodó iránti hűség dilemmája nemcsak politikai, hanem teológiai kérdésként is erősen foglalkoztatta az ország vezetőit. A nyomtatványokban fellelhető üzenetek bizonyítják, hogy szükség volt teológiai iránymutatásra a kérdésben.

2. A főként teológiai műveltséggel rendelkező írók az antik szerzők és az egyházatyák művei mellett mindvégig ragaszkodtak a Szentírás szavaihoz és bibliai igeszakaszokkal alátámasztott érvelést építettek fel a királykérdés kapcsán.

3. A Bethlen Gábor hatalma mellett érvelő protestáns szerzők érvelésükben bibliai királyokat hoztak példaként, s akár a Deuteronomiumi Történeti Mű része a bibliai könyv, amelyben a király szerepel, akár nem, a szerzők a deuteronomiumi szemlélettel elemezték a bibliai királyokról szóló leírást. A protestáns szerzők érvelésében a Bibliából példaként felhozott királyok közül kiemelkedik Dávid alakja, mivel személyéhez erősen kötődik az a hagyomány, hogy a Zsoltárok könyvének szerzője. Szintén kiemelkedik Salamon alakja, a Példabeszédek könyvének szerzőjeként.

4. A II. Ferdinánd mellett érvelő katolikus szerzők Szent István király példájával érvelnek. István kultuszát erősíti, hogy az Intelmek atyai hangvétele közel hozza az első király alakját az emberekhez.

5. A példaként felhozott bibliai királyok bálványozáshoz való viszonya foglalkoztatja leginkább a protestáns szerzőket.

6. A bálványozás, bálványimádás az a dogmatikai kérdés, amely a legégetőbb problémát jelenti a 17. század első évtizedeiben, mivel a szabad vallásgyakorlatról szóló béke (1606) és törvény (1608) megoldatlan sorai, kifejezései miatt a gyakorlatban a templomhasználatkor mindennapos feszültséget okoztak a felekezetek között.

7. Az erénylistákból vett erények, valamint a bibliai képek, metaforák tükröt tarthattak az uralkodó elé. Ugyanakkor a kiadványok szerzői érvelésükben arra is fel tudták használni őket, hogy II. Ferdinánd és Bethlen Gábor hatalmának illegitimitását alátámasszák vele.

8. A bibliai képek és metaforák (atya, pásztor) a szerzők érvelésének szerves részei, ugyanakkor ellentmondást tartalmaznak és vitathatók, hiszen a felekezetre való tagoltság miatt teológiai szempontból nem, vagy csak részlegesen értelmezhetőek.

9. A hadjáratot lezáró békében új értéként jelenik meg a béke és az ország nyugalma.

10. A protestáns és katolikus szerzők egyaránt leírják, hogy az alattvaló legfőbb feladata az uralkodóért való könyörgő imádság.